

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Bodnár Lajos*

Éradony

Egy Jókai-regény vallási szövegei. *A kőszívű ember fiai* szentírási idézeteinek és imádságainak elemzése

Bevezetés

Jókai Mór valláshoz való viszonyulása kevésbé kutatott téma. Szinte minden regényében találkozunk különféle vallási utalásokkal, vallásos kifejezésekkel vagy egyszerűen csak a vallásos világgéppel és szellemiséggel. Kapossy Lucián ezt írja róla:¹

„Nincs egy szépírónk sem, aki ily nagy mértékben fölhasználná a vallása nyújtotta motívumokat; az ő kálvinistasága végigvonul egész írói működésén, benne van csaknem minden egyes alakjában, jeleneteiben, de azért éppen nem mondhatjuk, hogy felekezeties célzatosságból ír; más vallásúakat művei nem bántanak, a magyar kálvinizmus eredeti típusait, életét pedig megkedveltetik.”²

Dolgozatom terjedelmi keretei nem nyújtanak lehetőséget Jókai Mór teljes életművének vizsgálatára, de még csak arra sem, hogy több regény vallási vonatkozásait hasonlítsam össze. Csupán egyetlen művel tudok foglalkozni. Választásom azért esett *A kőszívű ember fiai* című regényre, mert ez az egyik legközismertebb³, és így reménység szerint tanulmányom egy szélesebb rétegnek fogja felkelteni az érdeklődését.

Ez a dolgozat egy nagyobb terjedelmű tanulmánysorozat része, amelyben e regényt elsősorban vallástudományi szempontból vizsgálom, és megpróbálom felsorakoztatni az író regényében előforduló vallásos megnyilvánulásait, vala-

* Bodnár Lajos (Margitta, 1980) református lelkipásztor a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte teológiai tanulmányait (1999–2004). 2004 és 2017 között a borosjenői (Aradi Református Egyházmegye), 2017 óta pedig éradonyi (Érmelléki Református Egyházmegye) lelkipásztor. 2014 és 2016 között a nagyváradí Partiumi Keresztény Egyetem vallástudományok MA képzését végzi el, 2015 és 2016 között pedig a Stichting Contextueel Pastoraat in Nederland által Magyarországon szervezett kontextuális képzésen vesz részt. 2016 óta a Debreceni Egyetem BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának hallgatója. Fő kutatási területe a magyar református liberális teológia a dualizmus korában, különösen Kovács Albert (1838–1904) élete és munkássága.

¹ Ezt az idézetet és a következőket is nem a korabeli, hanem a mai ortográfiával közlöm.

² Kapossy Lucián: Jókai Mór. In: *Dunántúli Protestáns Lap* V. (1894/1), (1–6) 6.

³ Hansági Ágnes: A kánon egyszerűsítése. A Jókai-precedens és a magyar romantika kánonja az ezredfordulón. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* CVII. (2003/2–3), (277–296) 293–295.

mint ilyen irányú intencióit. A teljes tanulmányorozattal azt szeretném feltárni, hogy milyen vallási vonatkozásokat lelhetünk fel *A kőszívű ember fiai* című regényben; hogy adott esetben Jókai miként mutatja be a vallást, és miért éppen azon a módon, ahogyan azt teszi; illetve hogy Jókai vallásossága miként jelenik meg a szereplők jellemében, az események bemutatásában, és ez mennyire határozza meg az egész mű cselekményét.

A dolgozat csupán a regényben előforduló vallási szövegekkel foglalkozik, és azoknak forrását, felhasználási módját, eszközi szerepét vizsgálja, de természetesen igyekszik utánajárni annak az írói szándéknak is, amely az illető vallási szövegek használatát motiválhatta.

Jókai Mór regényeinek vallásos motívumaival és ennek kapcsán az ő vallásosságával már élete folyamán is többen foglalkoztak, s az ezek iránt tanúsított érdeklődés nem szűnt meg a kommunizmus korszakáig; ám ezekben az időkben elsősorban inkább csak kisebb tanulmányok születtek erről a témáról. Lukáts János *A magyar irodalom története* című munkájában a Jókai-bibliográfia⁴ 163 kötetet sorol fel a szerző művei mellett. Ezek a kötetek az író életéhez és munkáihoz kapcsolódó beszédek, tanulmányokat, esszéket, elemzéseket tartalmaznak. Közülük viszont mindössze négy foglalkozik valamilyen szinten Jókai Mór és a vallás kapcsolatával: Bernstein Béla: *Jókai és a zsidók. Zsidó vonatkozások és alakok összes műveiből*. Garai Ny., Budapest 1925; Dezső Gyula: *A református Jókai*. A szerző kiadása. Kecskemét 1941; Révész György: *A zsidó Jókai regényeiben*. Különnyomat a Magyar Zsidó Szemle dr. Kiss Arnold emlékkönyvéből. Nyíregyháza 1940; Vajda Béla: *Jókai és a zsidóság*. Kármán könyvkereskedés, Athenaeum Ny., Losonc 1904.

A fentebb felsorolt műveken kívül a témával foglalkozó cikkek, illetve kisebb tanulmányok különféle korabeli folyóiratokban jelentek meg. A teljesség igénye nélkül nevezünk meg néhányat. Az első a már említett Kapossy Lucián által írt cikk, amely egyrészt azt igyekszik megkeresni, hogy melyik az a méltó hely, amely megilleti Jókait a magyar irodalomtörténetben; másrészt pedig a műveiben fellelhető vallásos motívumokról nyújt átfogó képet, ám anélkül, hogy a részletekbe mélyedne. Kapossy Lucián írását időrendben Udvardy Gyula cikke követi, amely a szerző szerint „a nagy író vallásos méltatása”.⁵ E cikknek folytatását, amely több regény vallásos motívumait mutatja fel, Kovács Géza írta.⁶ Vass Vince *Jókai kálvinizmusa* címmel tartott előadást Genfben 1910. december 20-án,⁷ s hasonló címmel jelent meg 1925-ben írt tanulmánya,⁸ amelyben – érde-

⁴ Lukáts János: *A magyar irodalom története*. E–K. A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetek, C. sorozat 3–4. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest 1974, 256–281.

⁵ Udvardy Gyula: Jókai műveinek vallásos méltatása. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, VI. (1895/24), (372–374) 372.

⁶ Kovács Géza: Jókai műveinek vallásos méltatása. (Folytatás.) In: *Dunántúli Protestáns Lap*, VI. (1895/25), 388–390.

⁷ Felolvasás (Vegyes közlemények rovat). In: *Dunántúli Protestáns Lap*, XXII. (1911/1), 7. Ld. még Felolvasás rólunk (Egyház rovat). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, LIV. (1911/2), 26.

⁸ Vass Vince: Jókai kálvinizmusa. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, (1925/4–5), 14–18.

kes módon – éppen az ellenkezőjét állítja annak, amit Kapossy Lucián írt harminc esztendővel azelőtt Jókai más felekezetekhez és vallásokhoz való hozzáállásáról:

„Gyáva, ügyetlen, hitét megtagadó, elveivel megalkuvó, gyöngé, visszataszító alakot nem tud reformátusnak elképzelni. Regényeinek ilyen alakjai mind más felekezethez tartoznak. Az igazi magyar erények hordozói is kálvinisták, mert ez a vallás szerinte is »magyar vallás.«⁹”

A protestáns folyóiratok mellett a *Magyar Zsidó Szemlé*ben is jelentek meg időnként tanulmányok, amelyek természetesen Jókai zsidó vallású hőseivel foglalkoztak. 1897-ben Kecskeméti Ármin: *A »zsidó« a magyar regényirodalomban* című tanulmányában foglalkozik e kérdéssel, s ezt követi Vajda Béla 1904-ben közölt cikke,¹⁰ amelyben elég részletesen mutatja be Jókai regényeinek nemcsak zsidó vonatkozásait, hanem egyéb vallási utalásait is. Vadász Ede rövid írása néhány zsidó vonatkozású szó és kifejezés magyarázatát tartalmazza.¹¹ Vidor Pál egyik 1929-ben megjelent tanulmányában a szabadságharc zsidó hőseinek szépirodalmi megjelenésével foglalkozik,¹² egy másikban pedig Jókai Mór egyik kevésbé ismert művének, a *Levente* című történelmi-drámai költeménynek zsidó vonatkozásait elemzi.¹³ Révész György *A zsidó Jókai regényeiben* című tanulmánya¹⁴ 1939-ben jelenik meg előbb a *Magyar Zsidó Szemlé*ben, majd különnyomatként is. Ez a legterjedelmesebb munka ebben a témában. Vass Vince már említett írása mellett az első világháború utáni időszakot illetően az egyháztörténész Zoványi Jenő tanulmányát szükséges megemlítenünk, amely a *Jókai antiklerikalizmusa* címet viseli,¹⁵ valamint Jablonkay Gábornak a *Magyar Kultúra*ban megjelent cikkeit.¹⁶

A kommunizmus idején szó sem lehetett a téma további kutatásáról, s a rendszerváltás óta eltelt közel három évtized alatt hiánypótló írások születtek. Fábri Anna könyve¹⁷ egy rövid fejezetben tárgyalja a szereplők vallási-felekezeti hovatartozásának kérdéskörét is, ám ezt csupán nagy vonalakban teszi meg. Nem

⁹ Vass Vince: *i. m.* 16.

¹⁰ Vajda Béla: Jókai Mór. In: *Magyar Zsidó Szemle*, XXI. (1904/4), 331–354.

¹¹ Vadász Ede: Jókai és a zsidóság. In: *Magyar Zsidó Szemle* XXII. (1905), 64–65.

¹² Vidor Pál: A szabadságharc zsidó hősei a magyar irodalomban. In: *Magyar Zsidó Szemle*, XLVI. (1929), 129–134.

¹³ Vidor Pál: Adalékok Jókai Mór zsidó vonatkozásaihoz. In: *Magyar Zsidó Szemle*, XLVI. (1929), 275–280.

¹⁴ Révész György: A zsidó Jókai regényeiben. In: *Magyar Zsidó Szemle*, LVI. (1939), 145–195.

¹⁵ Zoványi Jenő: Jókai antiklerikalizmusa. In: *Világ*, XV. (1924/52. márc. 2.), 17–19.

¹⁶ Jablonkay Gábor: Jókai és a katolicizmus. I–II. In: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XI. (1924), 135–145. és 205–209. Uő: Jókai humora és szellemessége katolikus szempontból. In: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XI. (1924), 264–272. Uő: Jókai világnézete, katolikus szempontból. In: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XI. (1924), 329–340. Uő: Jókai tendenciája. In: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XI. (1924), 392–404.

¹⁷ Fábri Anna: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Skiz, Budapest 1991.

hagyható figyelmen kívül a könyvet bemutató elemzés sem Imre László tollából.¹⁸ A *Magyar művelődés és a kereszténység* három kötete két tanulmányt is tartalmaz, amely Jókai és a vallás kapcsolatát boncolgatja. Az egyik Nagy Miklós,¹⁹ a másik pedig Simona Kolmanová²⁰ tollából származik.

Az utóbbi évek, illetve évtizedek Jókai-kutatásait elsősorban Fried István, Hansági Ágnes, Hermann Zoltán, Eisemann György, Szajbély Mihály és Bényei Péter neve fémjelzi,²¹ de természetesen az ő írásaikon kívül is születtek még más Jókai-tanulmányok. Nyiri Péter tanulmányát például a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyvében találhatjuk meg.²²

Mindazonáltal Jókai műveinek a vallási oldalát kutató tanulmányok korántsem születtek olyan nagy számban, mint egyéb, például irodalmi, nyelvi, retorikai stb. téren. Ezért dolgozatommal magam is a Jókai-kutatásban máig fennmaradt úr egy kis részét szeretném betölteni. Tudomásom szerint a kutatás jelenlegi állásában még senki nem foglalkozott kifejezetten a Jókai-regények vallási szövegeinek megjelenésével, és emiatt kevésbé hivatkozhatok már megjelent szakmunkákra. Ezért sokkal inkább a saját kutatásaimra és egyéni megközelítésekre, sőt megérzésekre kell hagyatkoynom.

Kutatásom során tehát nem alapozhattam egyetlen „jól bevált” módszerre sem, hanem lényegében saját módszeremet kellett kidolgoznom és alkalmaznom. Ez a módszer a lehető legegyszerűbb. Legelőször is adatbázisba gyűjtöttem össze a vallással kapcsolatos utalásokat, illetve a vallási szövegekből származó idézeteket. Ezeket táblázatba foglaltam a tanulmány elején. Az adatbázis után az egyes elemek elemzése következik az illető témakör szerint. A témakörök sorrendje a következő: bibliai idézetek és parafrázisok; vallási kifejezések metaforikus alkalmazása; imádságok.

Az elemzés során különböző teológiai és vallástudományi módszereket és ezek eszköztárát igyekeztem alkalmazni. Szükséges megjegyeznem, hogy – mivel Jókai szépirodalmi és nem tudományos művet írt – a különféle teológiai tudományágak módszereit és eszköztárait nem lehet szigorúan elkülöníteni egymástól, s így adott esetben keverednek egymással, vagy éppen – mint már említettem – az általam kidolgozott módszert és eszköztárat kellett alkalmaznom az

¹⁸ Imre László: Fábri Anna: Jókai-Magyarország. In: *Irodalomtörténet*, 23/73. (1992/4), 974–979.

¹⁹ Nagy Miklós: Róma ellen (Jókai és a katolikus egyház magyar bírálói). In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. – La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV Congresso Internazionale di Studi Ungheresi Roma-Napoli 9–14 settembre 1996.* III. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., Budapest–Szeged 1998, 1299–1304.

²⁰ Kolmanová, Simona: Jókai humora és az egyházak. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *i. m.* 1339–1346.

²¹ Terjedelmes lenne mindnyájuk vonatkozó műveit felsorolni. Az ezek iránt érdeklődő olvasó a Magyar Tudományos Művek Tára adatbázisában találhatja meg a teljes könyvészetet. Ld. <https://vm.mtmt.hu/www/index.php> (2018. okt. 15.).

²² Nyiri Péter: A mindennapok szentsége és a Jókai-szöveg. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve.* 23. kötet. Sátoraljaújhely 2013, 343–349.

elemzésben. Ez a hivatkozásokban is meglátszik, ugyanis nagyon ritkán tudok akár teológiai, akár más jellegű tudományos művekre hivatkozni. A leggyakoribbak a szépirodalmi és a szentírási hivatkozások, ahol elsősorban magára az elemzett műre, másodsorban más regényekre utalok, és természetesen megjelölöm a Szentírás vonatkozó lókusait is.

Szépirodalmi szövegbe ágyazott vallási szövegekről lévén szó, interdiszciplináris megközelítést kellett alkalmaznom: az exegetikai, hermeneutikai és biblikateológiai módszerek mellett stilisztikait is, ám egyiket sem kizárólagosan és nem olyan mélységben, mint amit például egy bibliai kommentár vagy irodalomtudományi mélyfűrés igényelne, mivel nem is szándékoztam ilyen jellegűt elvégezni.

Itt kell megemlítenem, hogy a tanulmány nem kizárólag a bibliaismeretben és a teológiai tudományban jártas olvasók számára készült, s ezért adott esetben össze is foglalom néhány szóban a regény szövegéhez kapcsolódó bibliai szakaszokat, történeteket, vagy akár szó szerint is idézem azokat a közérthetőség kedvéért.

Szükségesnek tartom még megjegyezni, hogy olyan szépirodalmi műről lévén szó, amelyben nem a tudományos gondolkodás, hanem az író fantáziája a meghatározó, nem minden esetben tudok a „miért?” kérdésre válaszolni.

Kutatómunkám elsődleges forrása maga a regény, amelynek az 1964-ben Szekeres László által sajtó alá rendezett kritikai kiadását²³ használom, de emellett Jókai más regényeiből és egyéb írásaiból is idézek ott, ahol a jobb megértés végett a szükség úgy kívánja. Ezekon kívül elsődleges forrásom a Szentírás eredeti szövege,²⁴ valamint annak magyar,²⁵ német,²⁶ latin²⁷ és román²⁸ fordításai, illetve a református énekeskönyv.²⁹ Néhol más szépirodalmi és népköltészeti műveket is idézek. Másodlagos forrásaim az előbbieken már megnevezett cikkek és tanulmányok, bár – mint már említettem – ezek főleg átfogó képet próbálnak nyújtani, és kevésbé bocsátkoznak részletekbe, mint ahogy arra szükség lenne dolgozatomban. Ugyancsak ide tartoznak a különféle teológiai szakmunkák, valamint egy kéziratban maradt korábbi, hasonló témájú rövid tanulmá-

²³ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1964.

²⁴ *Biblia Hebraica Stuttgartensia.* Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1990.

²⁵ Kutatásom során három magyar Biblia-kiadást használtam: *Szent Biblia az az Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltott egész Szent Írás.* Ford. Károli Gáspár. Trattner és Károlyi, Pest 1837 [Károli 1837]. *Szent Biblia az az Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltott egész Szent Írás.* Ford. Károli Gáspár. Budapest 1993 [Károli 1993]. *Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése.* Fordította a Magyar Bibliatársulat Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Kálvin Kiadó, Budapest 2003 [Bibliatársulat 2003].

²⁶ *Die Bibel nach der Übersetzung Martin Luthers mit Apokryphen.* Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1999.

²⁷ *Biblia Sacra Vulgata Editionis.* 1861. <http://www.sacredbible.org/vulgate1861/> (2016. jún. 30.)

²⁸ *Biblia sau Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament.* Trans. by N. Cornilescu. United Bible Societies, 1995.

²⁹ *Magyar református énekeskönyv.* Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, Budapest 1996. [MRE 1996].

nyom. Harmadlagos forrásként Lukács János *A magyar irodalom története* című munkáját használom.

Vallási szövegek és kifejezések a regényben

Jókai regényeinek már első olvasása során feltűnik, hogy néha vallási szövegekből idéz hosszabb vagy rövidebb részeket. Ha figyelmesebben olvasunk, az is nyilvánvalóvá lesz, hogy elég gyakran használ különféle vallási kifejezéseket metaforikus értelemben. A kötetlen vallási szövegek közül pedig imádságokat is találhatunk mind *A kőszívű ember fiaiban*, mind más regényekben.

A vizsgálatunk tárgyául választott regényben található vallásos szövegeket a cselekmény időrendjének megfelelően soroljuk fel az alábbi táblázatban.

A fejezet címe	Szöveg	Lókus	Stílus eszköz
<i>Hatvan perc</i>	„kőszívű”	Ez 11,19; 36,26	parafrázis
<i>Hatvan perc</i>	„Halld meg uram Isten, és úgy bocsásd szíved elé árva lelkét!”		imádság
<i>A temetési ima</i>	„Minden élőknak és holtaknak igaz bírója, nagy Isten! Hallgasd meg ez órában a mi könyörgésünket [...]”		imádság
<i>A másik kettő</i>	„Dugd el a te szablyádat helyére, mert valakik fegyvert fognak, fegyverrel kell veszniek!”	Mt 26,52	idézet
<i>A bakfis</i>	„Óh, szívtelen Jezabel!”	1Kir 16,31	metafora
<i>Az alábúzótt sorok</i>	„[...] amit te mondasz, az nekem törvény és szentírás.”		metafora
<i>Tavaszi napok</i>	„Júdás-csók”	Mk 14,43–45	metafora
<i>Az érem másik oldala</i>	„Sisera hadai”	Bír 4	metafora
<i>Akik igazán szeretnek</i>	„[...] az ég őrizteti a maga angyalival az ő választottait, hogy meg ne üssék lábaikat a kőben.”	Zsolt 91,11–12	parafrázis
<i>Akik igazán szeretnek</i>	„isten”		metafora
<i>Akik igazán szeretnek</i>	település- és népnevek	Józs 2–6. és 9.	idézet, metafora
<i>Akik igazán szeretnek</i>	„Lót felesége”	1Móz 19,26	hasonlat
<i>Az a harmadik</i>	„a golgotai alakok egyike”	Mt 27,55–56 Mk 15,40–41	metafora

A fejezet címe	Szöveg	Lókus	Stílus eszköz
		Lk 23,49 Jn 19,25	
<i>Az a harmadik</i>	„[...] rémülten szökött fel helyéből, mint Saul, mikor a próféta lelkét eléje idézte az endori bűvésznő.”	1Sám 28,3–28	hasonlat
<i>Egy nemzeti hadsereg</i>	„[...] mi előtte és utána járt annak, mint Jehova, nappal ködnek, éjjel tűznek oszlopában [...].”	2Móz 13,21–22	hasonlat
<i>A betyár</i>	„behemót”	Jób 40,10	hasonlat
<i>Mindenvárá Ádám</i>	„behemóti”	Jób 40,10	metafora
<i>Sorsát senki sem kerülbeti el</i>	„Inkább ragadjon az én nyelvem az ínyemhez!”	Zsolt 137,6	idézet
<i>Párbarc mennykövekkel</i>	„firmamentum”	1Móz 1,6–8	idézet
<i>Ephialtes</i>	„Bocsáss meg hazámfiainak, atyám!”	Lk 23,34	parafrázis
<i>Ephialtes</i>	„Góg és Magóg”	Ez 37–38	metafora
<i>Ephialtes</i>	„Mózes és Áron”	2Móz 4,10–17	metafora
<i>Perbelia</i>	„Te, ki onnan felyül jeleket mutogatsz nekünk!”		imádság
<i>Régi jó barátok</i>	„Péter apostol is sírt; mikor a kakas másodikat szolt. Pedig »tu es petra!« S ő ingott meg legelébb.”	Mt 16,18 Mk 14,66–72	parafrázis
<i>Nadír</i>	„Illés próféta hollója”	1Kir 17,2–6	metafora
<i>A túlvilágról</i>	„Atyám, a te akaratod!”	Mt 6,10 Mt 26,42	parafrázis
<i>A kőszívű ember felel</i>	„közbenjáró”	1Tim 2,5 Zsid 12,24	metafora
<i>A kérő</i>	„Vak Sámson magára rántja a filiszteusok karzatait, akik játszani akartak vele.”	Bír 16,23–30	metafora
<i>A kérő</i>	„a pokol és minden ördögei”		metafora
<i>A kérő</i>	„Azokra pedig mosolygott a mennyország és minden angyalai.”	Lk 15,10	parafrázis, metafora
<i>A szenvedések kulcsa</i>	„tékozló fiú”	Lk 15,10–32	metafora
<i>A szenvedések kulcsa</i>	„Aki a mezők liliomait és aki a balett hölgyeit ruházza [...].”	Mt 6,28 Lk 12,27	parafrázis

A regény ötven fejezetből áll, és ezek közül huszonkettőben összesen harminckét helyen találkozunk különféle bibliai szövegekkel és kifejezésekkel, valamint imádságokkal. Ebből azonnal láthatjuk, hogy a fejezeteknek csaknem a fele tartalmaz ilyen szövegrészeket, amelyeket az író különféle módon illeszt a regénye szövegébe. Leggyakoribb a metaforikus használat (14 helyen), 6 helyen parafrázálja a Szentírást, 4 esetben hasonlatot alkalmaz, 3 helyen viszonylag pontosan idézi a bibliai szöveget, s ugyancsak 3 helyen találunk kötetlen szövegű imádságot, és 2 helyen kettős módon – idézve és metaforikusan, illetve parafrázálva és metaforikusan – használja a Szentírás szavait. Itt kell megjegyezni azt is, hogy míg Jókai más regényekben különféle énekek és hitvallások szövegeit is idézi (pl. *A kiskirályokban*), addig *A kőszívű ember fiaiban* kizárólag bibliai szövegeket, illetve – mint már említettem – kötetlen szövegű imádságokat találunk.

Első renden a szó szerinti és parafrázált idézetek szövegével fogok foglalkozni, utána a metaforák és hasonlatok következnek, végül pedig az imádságok kérdését tárgyalom.

Bibliai idézetek és parafrázisok

Az első bibliai kifejezés a könyv címében olvasható „kőszívű” melléknév. A könyv első fejezetében az író konkrétan utal e szó bibliai eredetére.³⁰ Ezékiel próféta könyvében (Ez 11,19 és 36,26) találjuk a *lév há'-even* (לֵב הָאֲבֵן) kifejezést, amelynek ott metaforikus értelme van: az érzéketlen és engedetlen, Isten felé nem hajló, parancsainak mereven ellenálló szívet jelenti. Jókai is ebben az értelemben használja a kifejezést Baradlay Kazimirra. Ellentéte a „hússzív”, amely érző és Isten törvényei iránt engedelmes.³¹

A következő szentírási idézetet *A másik kettő* című fejezetben találjuk, amikor a Bécsbe felidézett Lánghy Bertalan meghallja a felette lévő emeleten végbemenő párbaj zaját, az az ötlete támad, hogy prédikációt mond a párbajozóknak

„[...] Szent Máté XXVI. része 52. verse szerint: »Dugd el a te szablyádat helyére, mert valakik fegyvert fognak, fegyverrel kell vesznieik!«»³²

Ez a mondat Jézus szájából hangzik el, amikor nagycsütörtök éjszakáján elfogják, és egyik tanítványa³³ fegyverrel akarja őt megvédeni. Az idézet két helyen nem egyezik a korabeli bibliakiadásokkal: a „dugd” szó helyett ugyanis a „tedd” szó áll a Szentírásban, a „helyére” szó után pedig kettőspontot találunk, és nem

³⁰ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiaiban*. I., 8.

³¹ Karasszon Dezső: Ezékiel könyvének magyarázata. In: *Jubileumi Kommentár: A Szentírás magyarázata II. kötet*. Kálvin Kiadó, Budapest 1995, (794–839) 804.

³² Jókai Mór: *A kőszívű ember fiaiban*. I., 73.

³³ A szinoptikusok nem nevezik meg, hogy ki akarta Jézust megvédeni, János viszont Péter kezébe adja a kardot.

vesszőt. Az idézet használatával Jókai lényegében a semmiskedő, értelmetlen párbajok elleni véleményének ad hangot az „öreg kuruc” által, aki egyébként többször nevezi „hiábavalóság”-nak Richárd párbaját. Ezt a meglátásomat az-zal támasztom alá, hogy Richárd maga is tudatában van ennek, hiszen elmeséli a szárdella és kápri fölötti párbaj történetét; ezenkívül az író más regényeiben is megjelenik a párbaj nevetségessé tétele (pl. *Rab Ráby, Kárpáthy Zoltán*).

Az *Akik igazán szeretnek* fejezetben egy érdekes jelenetet olvashatunk. Amikor soror Remigia a bécsi forradalom végnapjaiban elviszi Editet Plankenhorstékhoz, és panaszkodik a közlekedés akadályaira, éppen az egyik negatív szereplő, Antoinette asszony parafrázálja a Zsolt 91,11–12-t:

„No, de az ég őrizteti a maga angyalaival az ő választottait, hogy meg ne üssék lábaikat a kőben.”³⁴

A parafrázis azt tanúsítja, hogy Jókai tisztán látja: a történelem nagy eseményeinek negatív szereplői is azt hiszik, ők a „választottak”, ők cselekszenek helyesen. Ez a gondolat a Jn 16,2b–3 megvalósulását jelenti: *sőt jön idő, hogy a ki öldököl titeket, mind azt hiszi, hogy isteni tiszteletet cselekszik. És ezeket azért cselekszik veletek, mert nem ismerték meg az Atyát, sem engem*. Ugyanezt látjuk a következő idézetben is.

Jókai leírása szerint a bécsi forradalom idején a császárhoz hű bécsiek és az ostromzároló sereg között a kapcsolattartás „bibliai kóddal” történt.³⁵ Az üzenetben a Józs 2–6. (Jerikó kikémlése és elfoglalása), illetve Józs 9. (a gibeoniták csellel szövetséget kötnek Izrael fiaival) tulajdonnevei – mind személy-, mind nép-, illetve településnevek – szerepelnek, a megfejtést pedig maga Jókai adja meg. Érdeemes megjegyezni, hogy Józsue nevét nem a korabeli magyar ortográfiával (Jósué) írja, hanem a német szövegben szereplő név (Josua) fonetikus átírásával. A kódban szereplő neveknek a regény szereplőivel való azonosításából kiderül, hogy az ostromzároló sereg „Izrael népe”, a földnek (mármint Bécs városának és az országnak) a jogos tulajdonosa, a szabadságharcosok pedig „kánaáni népek”, akiket ki kell irtani.

A *Sorsát senki sem kerülheti el* című fejezetben ismét egy érdekes idézetet találunk. Rideghváry Bence azt kívánja Tallérossy Zebulontól, hogy mesélje el, miként találkozott Szalmással az erdőben, amire ő a 137. zoltár 6. versét mondja magában.³⁶ Az idézet érdekességét az adja, hogy Jókai az énekeskönyv³⁷ szöve-

³⁴ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. I., 215.

³⁵ Uo. 244–245.

³⁶ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. II., 133.

³⁷ A református énekeskönyvek törzsanyagához mind a mai napig hozzátartoznak a zoltárok. Ezeket Szenczi Molnár Albert fordította magyarra 1606-ban a genfi zoltároskönyv francia verseiből, amelyek Clément Marot és Théodore de Bèze tollából származnak.

gével szövi össze a bibliai szöveget. Ez abból is fakadhatott, hogy talán emlékezetből idézett. A zsoltár megnevezése nem a fejezetszámmal történik, mint ahogyan konkrét bibliai hivatkozásnál várni lehetne (ld. pl. *A másik kettő* fejezetben található idézetet), hanem a kezdősorral, ami inkább az énekek idézésére jellemző. Ám a kezdősor sem pontos, ugyanis a Zsolt 137,1 így hangzik: *A' Babilonnak folyóvíze mellett ott ülünk vala* (Károli 1837), Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításában viszont *Hogy a babiloni vizeknél ültünk* [MRE 1996] található. A vers megjelölése a bibliai szöveggel egyezik meg (Szenczi Molnár fordításában a 3. szakaszban³⁸ található az idézet). Maga az idézett szöveg is vegyes. Jókainál az „Inkább ragadjon az én nyelvem az ínyemhez!” változatot olvashatjuk, míg a Bibliában ez áll: *Ragadjon az én nyelvem az én ínyemhez*. Az énekeskönyvben pedig ilyen megfogalmazást találunk: „Inkább ínyemhez ragadjon én nyelvem”. Mindezek csak megerősítik feltevésemet, hogy a regény megírásakor a szerző csupán emlékezetből írta a zsoltár szövegét, és nem kereste kifejezetten sem a Szentírással, sem pedig az énekeskönyvvel való azonosságot. Véleményem szerint ez az idézet Zebulon határozottá válását, Isten előtt is felvállalt szabadságvágyát, illetve a szabadságharc melletti kiállását jelenti.

A Párharc mennykövekkel című fejezetből egyetlen szót emelünk most ki, mint amely a Szentírás konkrét szövegének idézete, és amelyet Jókai a gondolat megértése végett nemcsak magyar, hanem latin nyelven is leír. A budai várból Pest városára kilőtt bombák

„[...] annyit tudattak a néppel, hogy *az égboltozatról* való fogalom csak mese; nem *firmamentum* az; nem takarja az be a halandók fejét, ártót, ártatlant – senkit.”³⁹

Az első teremtéstörténet szerint (1Móz 1,1–2,4a) Isten a második napon „kiterjesztett erősséget” (Károli 1837), „mennyezetet” (Károli 1993), „boltozatot” (Biblitársulat 2003) teremtett, és ezzel választotta el a vizeket a vizektől (1Móz 1,6–8). A héber szöveg *raqi'a* (רַקִּיעַ) szava szilárd boltozatot jelent,⁴⁰ ami képes megvédeni az embert és minden más földi életet a felette lévő vizektől és velük járó veszélytől. A Vulgata ezt a szót fordítja a *firmamentum*-nak. A szóhasználatot figyelembe véve megjegyzendő, hogy Jókai az égről mint valóban védőboltozatról beszél, és nem úgy, mint amely Isten lakhelye. Tehát a regény szavait nem szabad úgy értelmezni, hogy a mennyben lakó Isten nem akarja, vagy nem tudja megvédeni az ártó vagy ártatlan halandók életét.

³⁸ A református egyházban régebben általánosan „vers”-nek nevezték az énekeskönyvi énekek szakaszait. Ez a szokás egyes helyeken mind a mai napig fennmaradt, máshol a „szakasz” vagy „versszak” szavakat használják.

³⁹ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. II., 149.

⁴⁰ Gesenius, Wilhelm: *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Springer-Verlag, Berlin–Göttingen–Heidelberg 1962, 774.

Az *Ephialtes* című fejezetben újból egy félreérthető fogalmazással találkozunk. Amikor Jókai a haza iránti gyűlöletről, illetve ennek lehetetlenségéről beszél, azt állítja: sokan kimondták már, hogy gyűlölik hazájukat, és mind összeroskadtak, s a történelem különböző századaiból és különböző népei közül származó történelmi személyiségek neveinek felsorolása végén Krisztust is említi:

„És Krisztus, midőn a keresztfán küzd a halállal, azt mondja: »bocsáss meg hazámfiainak, atyám«; azon haza fiainak, kiket három nappal elébb oly isteni haraggal elátkozott!”⁴¹

Jókai itt is a nagyheti és különösen a nagypénteki események leírására utal, az abban elhangzottakat parafrázálja. Ez utóbbi azonosítása egyszerű, ugyanis Jézus keresztfán mondott hét szava között valóban ott áll ez a kérése is: *Atyám! bocsásd meg nékik; mert nem tudják mit cselekesznek.* (Lk 23,34) Kérdéses viszont, hogy mire gondolt Jókai, amikor a három nappal előbbi átkozódásról beszél. A fügefafa megátkozása (Mt 21,18–22; Mk 11,12–14.19–26) nem jöhet szóba, hiszen fáról van szó, és nem a népről. Az „isteni harag” kifejezés a templom megtisztítására mutatna (Mt 21,12–17; Mk 11,15–18; Lk 19,45–48), ám ott nem olvasunk arról, hogy Jézus bárkit is megátkozott volna, hanem csak azt, hogy tanított. Legvalószínűbbnek tartom tehát, hogy az író Jézusnak a farizeusok ellen mondott feddő beszédére gondolt (Mt 23,1–39; Mk 12,38–40; Lk 20,45–47), ugyanis míg Márk és Lukács mindössze néhány mondatban örökítik meg ezt, addig Máté egy egész fejezetet szentel Jézus ezen szavainak, s ezek között olyan kemény kifejezések is előfordulnak, amelyeket Jókai „átok”-ként értelmezhetett. Figyelembe véve tehát az utalás homályosságát és az idézet pontatlanságát, valamint azt, hogy Krisztus neve a felsorolás utolsó helyén szerepel, úgy gondolom, ezen a helyen nem arról van szó, hogy Jókai szerint Krisztus a hazáját vagy nemzetét gyűlölte volna, illetve hogy ilyesmit mondott volna, vagy hogy emiatt „roskadt össze”; hanem az idézet mindössze romantikus túlzás a haza iránti gyűlölet lehetetlenségének ábrázolására.

A szentírási szöveg parafrázisával a *Régi jó barátok* fejezetben találkozunk ismét, ahol arról olvashatunk, hogy Leonin elfogatja és bezáratja Ödönt, aki úgy érzi, hogy megsemmisül, semmivé lesz, mivel szökésében kapták el. Jókai ennek a helyzetnek és életérzésnek szemléltetéseként idézi fel a nagycsütörtök éjszakáján történt eseményeket, illetve egy korábbi mozzanatot:

„Péter apostol is sírt; mikor a kakas másodikat szól. Pedig »tu es petra!« S ő ingott meg legelébb.”⁴²

Jókai itt nagyon jó meglátással és ügyesen kapcsolja össze két bibliai történet szavait és eseményeit. A Mk 14,29–31-ben olvashatjuk Péter fogadkozását és Jézus figyelmeztetését, hogy őt háromszor fogja megtagadni a második kakas-

⁴¹ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai.* II., 192.

⁴² Uo. 214.

szó előtt, a 66–72. versben pedig ennek beteljesedését,⁴³ amikor Péter átéli saját „semmivé lételet”, és sírva fakad. Jókai a Péter fogadkozása és tagadása közötti ellentét hangsúlyozása végett idézi Jézus Cézarea-Filippi környékén elhangzott kijelentését: *De én is mondom néked, hogy te Péter vagy, és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat.* (Mt 16,18)

A következő ismét kissé pontatlan idézet *A túlvilágról* című fejezetben található. Jenő búcsúlevelet ír az édesanyjának, amelyben ezt olvashatjuk:

„Légy keresztyén, és mondjad: »Atyám, a te akaratod!»⁴⁴

Egyértelmű, hogy Jézustól származó mondattal van dolgunk az „imitatio Christi” gondolat jegyében, csupán az nem egyértelmű, hogy melyik szentírási helyet tekinthetjük e szavak forrásaként. A regénybeli helyzet, amelyben a mondat elhangzik, illetve el kellene hangoznia Baradlayné szájából, ismét csak a nagycsütörtöki történetet, Jézus gecsemáné-kerti imádságát jutattja eszünkbe: *Atyám! ha el nem múlhatik tőlem e pohár, hogy ki ne igyam, legyen meg a te akaratod* (Mt 26,42), de ugyanezzel a megfogalmazással találkozunk az Úr imádságának harmadik kérésében is (Mt 6,10).

Egyértelmű, bár különös bibliai idézetet találunk *A szenvedések kulcsa* című fejezetben is. Salamon zsidó – korábban Plankenhorst Alfréd bankárja – Plankenhorsték jövőbeli esélyeit vázolja a gazdag örökség nélkül, és a Hegyi beszéd egyik gondolatát parafrázálja:⁴⁵

„Aki a mezők liliomait és aki a balett hölgyeit ruházza, majd gondoskodni fog Alfonsine-ról is.”⁴⁶

Jókai más regényekben is⁴⁷ használja a „mezők liliomai” kifejezést, amikor Isten gondviselésére kíván utalni, s talán ezek alapján érthetjük meg, miért adja Jézus szavait egy zsidó vallású regényhős szájába. Ugyanezen fejezet kapcsán jegyezzük meg, hogy bár Salamon fejtegetése idézetnek tűnhet annak szemléltetésére, hogy az ördög miként gondolkozott a bűneset idején, mégsem bibliai szöveg.

⁴³ Ezekről az eseményekről a következő evangéliumi helyeken is olvashatunk: Mt 26,33–35.69–75; Lk 22,33–34.55–62.; Jn 13,36–38; 18,15–18.25–27. Viszont csupán Márk említi a kaka kétszeri kukorékolását, János evangélista pedig nem ír Péter keserves sírásáról.

⁴⁴ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. II., 252.

⁴⁵ *Az öltözet felől is mit aggodalmaskodtok? Vegyétek eszetekbe a mező liliomait, mi módon növekednek: nem munkálkodnak, és nem fonnak; De mondom néktek, hogy Salamon minden dicsőségében sem öltözködött úgy, mint ezek közül egy.* (Mt 6,28–29) Hasonlót olvasunk a párhuzamos Lk 12,27-ben.

⁴⁶ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. II., 295.

⁴⁷ A kifejezést megtaláljuk a *Gazdag szegények* 18. fejezetében, *A lélekidomár* 7. fejezetében, a *Szeretve mind a vérpadig* 9. fejezetében, az *Enyim, tied, öné* 4. fejezetében is, s az utóbbi regényben Jókai az ószövetségi bölcsességirodalom kiemelkedő alakjának, Salamon királynak tulajdonítja azt.

Vallási kifejezések metaforikus alkalmazása

A felsoroltakon kívül a regényben még számos szó, kifejezés, név fordul elő, amely ugyancsak vallási töltetű, és a keresztyén, illetve zsidó vallás szókincséből származik. Amint azt a szentírási idézetek közül is néhány esetben láthattuk, Jókai metaforaként, hasonlatként vagy más képi módon használja ezeket, hogy az általa kifejezni kívánt gondolatot minél jobban érthetővé és érzékelhetővé tegye. Mivel a 19. század második felében a vallásosság és az egyházhoz tartozás, s ennek következtében a keresztyén vallási szókincs ismerete még természetes volt, s mivel a zsidóság még nagy számban élt az országban, és volt lehetőség megismerni az ő vallási fogalmaikat is, bátran állíthatjuk, hogy a regény írása idején ezek a fogalmak bizonyára ismertek és érthetőek voltak az olvasók legnagyobb része számára.

A vallásos kifejezések metaforikus használata *A bakfis* című fejezetben lelhető fel első alkalommal. Két jelenet között Jókai mint mesélő sóhajt fel: „Óh, szívtelen Jezabel!”⁴⁸ Az Alfonsine-re vonatkozó mondatban a metaforikusan alkalmazott bibliai név tűnik először szemünkbe. Jézabel Ethbaál szidóni király leánya és Akhábnak, az északi országrész királyának felesége volt. Jézabel életének eseményeiről és haláláról az 1Kir 16,31.18,3–14; 19,1–2.21, illetve a 2Kir 9,21–37 számol be. Az Ószövetség különösen kegyetlennek mutatja be királynét, aki felől az Úr azt hirdeti Illés próféta által, hogy a kuttyák fogják felnyalni a véré, és olyan lesz, mint a trágya a mezőn. Alfonsine azonosítása a kegyetlen, gonosz Jézabellel igen sokatmondó. Azonban figyelembe véve a kifejezés regénybeli helyét, hogy tudniillik két jelenet között található, meggondolandó, hogy melyik epizód eseményei váltják ki az író ezen felkiáltását. Első olvasásra természetesnek vesszük, hogy az első jelenethez kapcsolódik, amelyben Alfonsine és szobalánya, mamzell Betti párbeszédet folytat Editről, amely során gúnyos megjegyzéseket tesznek Richárd kedvesére, és kinevetik őt. Az is tény, hogy az időbeli faktor is ehhez a jelenethez kapcsolja a mondatot. Ám a másik ember feletti gúnyolódás és nevetés vagy éppenséggel valakinek az ugratása nem olyan nagyfokú gonoszság, mint amire Alfonsine a következő jelenetben készül, hogy tudniillik Richárd és Edit egyedül maradjanak az üresen hagyott Plankenhorst-palotában, és ez lehetőséget adjon arra, hogy Edit is ballépést követhessen el, és elveszítse jövőjét, akárcsak Alfonsine, s ezzel együtt megfosztassék nagybátyja örökségétől is.

Mindezeket szem előtt tartva arra a következtetésre jutunk, hogy Alfonsine Jézabellel való azonosítása mindkét jelenethez hozzátartozik, sőt felül is emelkedik ezeken, vagyis jelenetek fölötti helyet foglal, s így átfogó módon jelöli a Plankenhorst-lány jellemét.

⁴⁸ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. I., 100.

Az alábúzott sorok című fejezetben is találunk egy szintén csak jellemvonásra, ám ezúttal már pozitív jellemre utaló kifejezést: Ödön azt mondja anyjának, hogy számára az ő szava „törvény és szentírás”.⁴⁹ Ezzel pedig anyja iránti tiszteletét és hűségét bizonyítja. Jókai itt metaforaként használja a „szentírás” szót, tehát nem kell megbotránkoznunk a kijelentésen, hanem azonosulnunk kell az író eszmerendszerével, hogy átérezzük és megértsük: a szülői szó közel szentírási tekintélyű kell hogy legyen a gyermek számára.⁵⁰

A *Tavaszi napok* című fejezetben Jókai „Júdás-csók”-nak nevezi az Alfonsine csókját, amelyet Jenőnek ad.⁵¹ Bár a szinoptikus evangéliumok hangsúlyozzák, hogy Júdás csókja a Mester elárulására, kilétének felfedésére szolgált (ld. Mt 26,47–49; Mk 14,43–45; Lk 22,47–48), a regényben el kell vetnünk ezt az értelmezést, hiszen Alfonsine nem elárulni akarta Baradlay Jenőt, hanem magának férjül megszerezni. Ezért meggyőződésem, hogy a kifejezéssel Jókai csupán Alfonsine szabdságharccal és a szabdságharcosokkal szembeni kétszínűségét, valamint a csók hamisságát akarta kifejezni, és pedig azt, hogy az egész ünneplő tömegben kizárólag Alfonsine volt az, aki nem szíve szerint ujjongott, és nem örömeiben, még kevésbé szerelemtől indítatva, hanem kizárólag önérekből csókolta meg Jenőt.

Az érem másik oldala című fejezetben Jókai „Sisera hadai”-nak nevezi a kolostort megostromolni szándékozó társaságot.⁵² Ezzel a kifejezéssel is találkozhatunk több más regényben. Vannak, akik a „gyülevész” értelmet adják ennek a kifejezésnek, ám ez nem minden esetben alkalmazható. A Bír 4 szerint Sisera Jábin kánaáni király fővezére volt, és csúfos vereséget szenvedett az izraelitáktól: Isten megrettentette őt és seregét, menekülni akartak, de menekülésük közben mindnyájukat levágták. Ezt szem előtt tartva, és figyelembe véve, hogy Jókai a kifejezést egy alkalommal⁵³ kisgyermekekre alkalmazza, inkább a „rendezetlen”, illetve a „demoralizált” fogalmak fokozásának kell tekintenünk.

Ugyanebben a fejezetben, amikor Richárd megjelenik a Brigitta-szűzek kolostorában, Edit „egy pokolbul megváltott üdvözülő örömeivel” nézett rá. Mivel ezek a fogalmak ma is ismertek, csupán azt emeljük ki, hogy a kolostort ostromló vad csordától való félelmet, a szeretett személy felismerése miatti megnyugvást, illetve a kettő közötti ellentétet kifejező romantikus túlzással van dolgunk.

⁴⁹ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. I., 138.

⁵⁰ Ez a kijelentés nemcsak a gyermek, hanem a szülő számára is kötelezést jelent, ám jelen dolgozatban nincs lehetőség részletesebben kifejteni a szentírási elvek gyakorlatba ültetésének módszerét és lehetőségeit.

⁵¹ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. I., 185.

⁵² Uo. 198.

⁵³ A *Szabadság a hó alatt* című regény *A zöld szemű ember meséje* fejezetében.

A romantika és idealizmus újabb túlzásával találkozunk az *Akik igazán szeretnek* című fejezetben. Amikor Edit megszökik soror Remigiától, hogy megkeresse Richárd édesanyját, és ezáltal megmentse szerelmét, Jókai megpróbálja érzékelhetővé tenni azt a ragaszkodást, ami Editet erre a lépésre indítja, és bátorsággal, erővel tölti el. Ezt írja:

„[...] csak a véghetetlen szerelem, mely egy ilyen gyermekszívben istenné tud nőni, adhatott neki erőt ilyen gondolathoz.”⁵⁴

Az „isten” szó köznévi használatából kitűnik, hogy Jókai nem istenkáromlást akar megfogalmazni, és a szerelmet sem akarja bálványként állítani Isten elé, hanem Isten mindenhatóságával, korlátok nélküli cselekvésével akarja szemléltetni a tiszta, ártatlan szerelem erejét.

Az *Akik igazán szeretnek* című fejezet végén, amikor a három nő elhagyja Palvicz Ottó táborát, az egyik katona, aki a zöldségárusnőt kíséri, azt tanácsolja neki, hogy ne nézzon hátra, „mert úgy járhat, mint Lót felesége”.⁵⁵ Sodoma és Gomora kénköves és tüzes eső általi pusztulásáról az 1Móz 19,1–29 számol be. Isten angyalai kimenekítik Lót és családját a városból, és meghagyják nekik, hogy ne nézzenek hátra. Lót felesége azonban mégiscsak hátratekint, és sóbálvánnyá változik. A regényben található utalás bizonyosan nem arra vonatkozik, hogy a kufárnő is sóbálvánnyá változna, hanem arra, hogy az élete forog kockán, akár le is lőhetik például kémkedés gyanúja miatt. Ilyenformán a hasonlat egy tréfásan megfogalmazott fenyegetést fejez ki.

Az *Az a harmadik* című fejezetben Jenő találkozik a Bécsbe visszatért édesanyjával, akit a tőle kapott levél alapján úgy képzelt el, „mint büszke, parancsoló tekintetű úrnőt”. Ehelyett a szobájába lépő nő

„[...] egyike a golgotai alakoknak, kik ott roskadoznak a keresztfa tövében, halvány, kándult arccal; szemekkel, mik már elpazarolták könnyeiket; a fájdalom élő kifejezése”.⁵⁶

Ezt a metaforát éppen csak megemlítjük, mivel értelmét maga Jókai adja meg. Azt azonban meg kell még jegyeznünk, hogy tekintettel Baradlayné keresztnevére a legvalószínűbbnek tartjuk, hogy a „golgotai alakok egyike” megnevezés lényegében mégsem „akárkit” jelent a Jézus szenvedését szemlélő és vele együtt szenvedő asszonyok közül, hanem Jézus édesanyját, Máriát.

Annál érdekesebb a következő hasonlat, amely szintén az *Az a harmadik* című fejezetben található. Amikor Baradlayné Jenő elé rajzolja a szabadságharc elbukását és a hűségeselek megjutalmazását a kivégzettek vagyonából, a fiú

⁵⁴ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. I., 223.

⁵⁵ Uo. 245.

⁵⁶ Uo. 275.

„[...] rémülten szökött fel helyéből, mint Saul, mikor a próféta lelkét eléje idézte az endori bűvésznő.”⁵⁷

Saul látogatását az endori halottidéző asszonynál az 1Sám 28,3–28 örökítette meg. Amikor Sámuel próféta lelke megjelent Saulnak, először a halottidéző asszony rémült meg, és hangosan felkiáltott. Amikor pedig a megidézett Sámuel elmondta Saulnak, hogy Istennél elvégzett dolog, hogy elveszti a csatát, amelyet a filiszteusokkal kell megvívnia, és mind maga, mind fiai meghalnak, akkor a király is rettegni kezdett, de olyannyira, hogy félelmében egész testével a földre zuhant. A bibliai szöveg és a Jókai megfogalmazása közötti különbség ebben az esetben is nyilvánvaló, de ugyanakkor az is, hogy nem erre kell a hangsúlyt fektetni, hanem arra, hogy Jenő megdöbbenése és rémülete mennyire hasonlít Saul félelméhez.

Ha tovább boncoljuk a történetet, ugyanerre az eredményre jutunk. Az emlékitákkal folytatott harc után Sámuel próféta azonnal megmondja Saulnak: mivel nem engedelmeskedett Istennek, elvesztette a királyságot (1Sám 15,23). Nem sokkal később az Úr Lelke eltávozott Saultól (1Sám 16,14). Ebből Saul megérthette, hogy milyen sors vár rá, ő azonban nem tudja elfogadni ezt, s talán úgy gondolja, hogy megváltoztathatja Isten tervét. Ezért üldözi és akarja megölni Dávidot is. Amikor azonban Sámuel próféta szellemétől értesül az elkerülhetetlen végről, akkor rádöbben a valóságra, és ez rémíti meg őt. Jenő számára viszont nem nyilvánvaló, hogy Rideghváry mire akarja felhasználni őt, csak édesanyja magyarázatából érti meg az összefüggéseket.

A két történetben a hasonlóság pusztán a felismerés döbbenete és a magas fokú félelem, amely hirtelen tör rá az emberre, s nyilvánvaló, hogy az író is erre utalt. A hasonlat jó példa arra is, hogy meglássuk: Jókait a vallási szövegek, illetve vallásos történetek felhasználásakor nem a betű szerinti idézés és alkalmazás vágya vezette, hanem hogy azoknak az egésze vagy akár egy kis részlete által jobban érzékelhetővé, szemléletessé tegye a maga gondolatát.

Noha itt nincs mód mélyebben foglalkozni Jókai személyes hitvilágának és istenképének a vizsgálatával, annyit mégis szükséges megjegyezni, hogy ez a felhasználási mód egybecseng Pál apostol szemléletével: *A betű megöl, a lélek pedig megelevenít* (2Kor 3,6).

Az *Egy nemzeti hadsereg* címet viselő fejezet végén újból találkozunk egy hasonlattal: a népet Jókai Istenhez hasonlítja, aki kivezette az izraelitákat Egyiptomból:

„És ami legfőbb, mit ki ne felejtsen senki, midőn a nemzeti hadseregről beszél, mi előtte és utána járt annak, mint Jehova, nappal ködnek, éjjel tűznek oszlopában: a nép!”⁵⁸

⁵⁷ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. I., 279.

⁵⁸ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai*. II., 9.

Arról, hogy az Úr⁵⁹ nappal felhőoszlopban, éjjel pedig tűzoszlopban vonult Izráel fiai előtt, a 2Móz 13,21–22 tudósít. A Veres-tengeren való átkelés történetében pedig azt olvassuk, hogy a felhő- és tűzoszlop a nép mögé állt, hogy védje őket az egyiptomi üldöző seregtől (2Móz 14,19–20). Ebben a hasonlatban is felesleges az istenkáromlást vagy bálványozást keresnünk, hiszen Jókai mindössze a népnek a nemzeti hadsereget segítő, ugyanakkor az ellenfelet hátráltató cselekvését akarja kiemelni.

A regényben kétszer fordul elő a „behemót” szó, ami szintén a Szentírásból került be a nyelvünkbe. A héber *b'hemá* (בהמה; tbsz. *b'hemót* – בהמות) gyűjtőnév jelentése hol tágabb, hol szűkebb, s ezt általában a szövegösszefüggés határozza meg. Legtágabb értelmében a szárazföldi állatvilágot jelentheti, szűkebb értelemben pedig az emlősöket a madarakkal és csúszómászókkal szemben, a háziállatokat a vadállatokkal szemben, vagy éppen a vadállatokat.⁶⁰ Károli fordítása többnyire a „barom” szóval adja vissza. A többes számú *b'hemót* alakkal azonos szó, amely azonban nem gyűjtőnév, hanem egyetlen állatfaj megnevezése, a Jób 40,10-ben található. Ez a hapax legomenon a vízilovat jelenti (ld. a Jób 40,10–19).

A regényben Jókai először Boksa Gergő ordítását hasonlítja a behemótéhoz (ld. *A betyár* című fejezetet),⁶¹ másodszer pedig Mindenváró Ádám úr nevetését illeti a „behemóti” jelzővel (ld. a *Mindenváró Ádám* című fejezetet).⁶² A Jób könyvében leírt állat többek között nagyságával és erejével tűnik ki, s így a szó regénybeli előfordulásakor is az erőre, konkrétan a hangerőre kell gondolnunk.

Az *Ephialtes* című fejezetben Góg és Magóg nevével találkozunk,⁶³ amelyek az Ez 38–39-ben fordulnak elő. Bár a két név történelmi beazonosítása még nem történt meg, a próféta egyértelműen az Isten népe ellen támadó hatalmas sereget mutatja be, amelyet maga Isten pusztít el. Jókai a két nevet az orosz seregre alkalmazza metaforikusan, s ebben kifejeződik az a hite, hogy Isten nem hagyja büntetlenül a szabadságért küzdők elleni támadást.

Ugyanebben a fejezetben Jókai Mózes és Áron kapcsolatához hasonlítja Rideghváry és Zebulon kapcsolatát.⁶⁴ Az 1Móz 4,10–17-ben azt olvassuk, hogy miután Mózes mindenképpen el akarja kerülni Istentől rendelt küldetését, hogy tudniillik kihozza Izráel fiait Egyiptomból, s ezért végül arra hivatkozik, hogy

⁵⁹ Teológusok körében jól ismert, ám a laikusok számára talán nem annyira, hogy a szent négy betű (tetragram), a JHVH (יהוה) Isten neve, amelynek az „*donáj* (אֲדֹנָי – *úr*)” szó magánhangzóival történt kiegészítéséből született meg az egyébként téves „Jehova” olvasat, amit nemcsak Jókai, hanem a legtöbb ember is használt, vagy éppen használ mind a mai napig.

⁶⁰ Gesenius, Wilhelm: *i. m.* 86.

⁶¹ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. II.*, 43.

⁶² Uo. 107.

⁶³ Uo. 195.

⁶⁴ Uo. 198.

„nehéz ajkú és nehéz nyelvű”. De Isten az ékesen szóló Áront rendeli mellé segítségül a küldetés végrehajtására.

A bibliai történet és a regénybeli alkalmazás között itt is kitűnik a különbség, pontosabban a kettős alkalmazás. A Szentírás szerint ugyanis Mózes az, aki nem akar a kapott misszióknak eleget tenni, míg a regényben Zebulon az, akinek „nem vette a nyaka” a rábízott missziót.⁶⁵ Másfelől viszont – és ezt Jókai határozottan kiemeli – Zebulon missziója éppen a beszéd lett volna, amely a bibliai történetben Áron feladata volt, hogy tudniillik rábírja

„[...] a felháborodott népeket [...], hogy a fegyveres vendégeket ne tekintsék ellenségnek, hanem jó barátoknak, testvéreknek, fajrokonoknak.”⁶⁶

Ugyanakkor e szövegrészben logikusnak tűnik Rideghváry azonosítása Mózes-sel, az viszont figyelemre méltó, hogy míg Jókai nagyon konkrétan és kétszer is a bibliai Áronnal „azonosítja” Zebulont, addig Rideghváry és Mózes „azonosságát” illetően szintén két, de csupán halvány és nem kizárólagos utalás történik.

Az első, amelyről még nem ejtettünk szót, e fejezetnek az elején található, ahol Jókai megrajzolja a Kárpátok tetejéről kibontakozó Magyarország látképét:

„Látvány, minőt Isten mutatott Mózesnek, midőn egy pillantást engedett neki vetni a Nebo hegytetőről a Kánaánba.”⁶⁷

A regény e pontján valójában még csak sejteni sem lehet a Rideghváry és Mózes közötti azonosság lehetőségét. Egyrészt azért, mert Jókai csupán néhány bekezdéssel később nevezi meg a jelenet szereplőit; másrészt pedig azért, mert a második utalás – erről Zebulon és Áron azonosítása kapcsán beszéltünk – sem erősíti meg minden kétséget kizáróan ezt a feltevést. Az viszont bizonyos, hogy kettejük küldetése hasonló jellegű: egy embersereg vezetése. Csakhogy míg Mózes saját népét vezeti a szabadságra, addig Rideghváry az orosz hadsereget vezeti saját hazája ellen. Ez az ellentét, valamint a konkrét azonosítás hiánya egy olyan további gondolathoz vezethet, amelyet a regény természetesen nem mond ki, pusztán sejtet: Rideghváry is lehetett volna „igazi” Mózes, a népét megszabadító vezér, ám mégsem lett az, inkább „az egyiptomiak”, az elnyomók oldalára állt.

A *Nadír* című fejezetben Jókai metaforikusan Illés próféta hollójának nevezi⁶⁸ Boksa Gergőt. Emögül az 1Kir 17,2–6 sejklik fel, amikor a három évi aszály idején a hollók táplálták a Kérith patak mellett rejtőzködő prófétát. A metafora kiemeli Ödön hitét Isten gondviselésében, amely azután erősödik meg újból, miután megtudja, hogy Leonin általi elfogatása megóvta attól, hogy Rideghváry kezébe kerüljön.

⁶⁵ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. II.*, 198.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. 194.

⁶⁸ Uo. 229.

Fontos teológiai kifejezés jelenik meg *A kőszívű ember felel* című fejezet utolsó bekezdésében: Jókai „közbenjáró”-nak nevezi a már kivégzett Baradlay Jenőt, aki – mint azt gyerekkorában is tette – kibékítette szüleit.⁶⁹ Az Újszövetségben egyértelműen Jézus Krisztus a „közbenjáró”, s emiatt ismét felmerülhet a kérdés: vajon nem káromlásgyanús a szövegrészlet? Viszont a szentírásbeli és regénybeli kifejezések azonossága ebben az esetben sem jelent (feltétlenül) káromlást. Ezt annál is inkább állíthatjuk, mivel Ravasz László ezt írja Jézus Krisztus váltságművével kapcsolatban:

„[...] a Közbenjáró az, akiben létrejön az Isten és ember közötti kegyelmi szövetség.”⁷⁰

Ebből a megfogalmazásból nyilvánvalóvá válik, hogy az író nem azonosítja egymással Jenő és a Megváltó közbenjárói munkáját, de a kibékítés módja, vagyis a közbenjáró halála, és az elért eredmény, vagyis maga a „kibékítés” hasonlóvá teszi a kettőt. Csakhogy míg Jézus Istennel békítette meg az embervilágot, addig Jenő édesapját, a kőszívű embert „békítette meg” feleségével.

Bibliai történet metaforikus használatával találkozunk *A kérő* című fejezetben is, amikor Alfonsine rádöbben, hogy Richárd kiszabadulását saját maga idézte elő:

„Vak Sámson magára rántja a filiszteusok karzatait, akik játszani akartak vele.”⁷¹

Sámson történetei a Bír 13–16-ban sorakoznak, s köztük az is (Bír 16,23–30), amelyet Jókai is felelevenít. A metaforával Jókai nem Sámson erejét s ezzel együtt Alfonsine-ét akarja szemléltetni, hanem azt, hogy az ellenség elleni haragjában és gyűlöletében Sámson saját magát pusztította el. Bár Alfonsine nem hal meg, mégis megsemmisülve érzi magát. A bibliai történet és a regénybeli metaforikus alkalmazás között egy különbséget is láthatunk: míg Sámson teljes tudatában van annak, amit cselekszik, és saját elhatározásából dönti össze az épületet, hogy bosszút álljon szeméért, addig Alfonsine kizárólag csak bosszút akar állni, de eközben inkább magát teszi tönkre azzal, hogy Richárd az ő közbenjárása következtében szabadul ki. Ez a különbség azonban nem von le semmit a metafora értelméből és értékéből.

A kérő címet viselő fejezet végén még két metaforát, pontosabban egy metaforapárt találunk, amely transzcendens erőket állít élénk: egyik tagja negatívakat, másik pedig pozitívakat. Amikor Antoinette asszony meglátja, hogy sehogyan sem tud Richárd és Edit közé állni, ezzel az átokkal bocsátja őket útjukra:

„Vigye hát ön magával, a pokol és minden ördögei nevében!”

Jókai viszont megjegyzi:

⁶⁹ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. II.*, 274.

⁷⁰ Ravasz László: *Kis Dogmatika*. Kálvin János Kiadó, Budapest 1996, 72.

⁷¹ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. II.*, 276.

„[...] azokra pedig mosolygott a mennyország és minden angyalai.”⁷²

A metaforapár második része egyúttal egy bibliavers parafrázisa is. Az elveszett drakhma példázatának befejező és a tékozló fiú példázatának bevezető verse így hangzik: *Ezenképen mondom néktek, örvendezés van az Isten angyalainak színe előtt egy bűnös ember megtérésén* (Lk 15,10). Nyilvánvaló, hogy Jókai a vers közepső részét parafrázálja, és az is, hogy a vers többi részének nincs semmi jelentősége a regény cselekményében. Azt, hogy valóban bibliai parafrázissal van dolgunk, és nemcsak egyszerű ellentétel, egyrészt az eddig bemutatott nagyszámú bibliai idézet és parafrázis használatával tudjuk alátámasztani, másrészt pedig azzal, hogy miután az író alapos szentírásismerettel rendelkezett, tudatában kellett lennie annak, mi hangzik egyedinek és parafrázisnak. Ha kerülni akarta volna ez utóbbit, minden bizonnyal másképpen fogalmazott volna.

Ami a metaforapár értelmezését illeti, úgy véljük, a pokol és minden ördög az emberfeletti szenvedést, a mennyország és minden angyala pedig a végtelen örömet hivatott kifejezni, mint amelyet egyfelől a Plankenhorst család kívánt Richárd és Edit számára, másfelől pedig amelynek Isten éppen az ellenkezőjét adta. A szóhasználatot és értelmüket tekintve a metaforapárt akár a túlzófok túlzófokának is nevezhetnénk.

Végül még egy olyan bibliai kifejezés metaforikus alkalmazásával találkozhatunk *A szenvedések kulcsa* című fejezetben, amelyet itt inkább a tréfás szóhasználat jellemez. Az öreg Salamon „tékozló fiú”-nak nevezi Richárdot.⁷³ A tékozló fiú történetét a Lk 15,10–32-ben olvashatjuk. Amint azt már láthattuk, Jókai – érdekes módon – egy zsidó vallású ember szájába adja az újszövetségi idézeteket és fogalmakat.

Imádságok

Akárcsak más regényekben, úgy *A kőszívű ember fiaiban* is találkozunk szó szerint leírt imádságokkal, mégpedig a következő három fejezetben: *Hatvan per, Temetési ima* és *Perhelia*. Mivel ezek közül egyik sem tartozik az istentiszteleti liturgia kötött szövegű imádságai közé, értékes betekintést nyújtanak Jókai teológiai látásmódjába és hitvilágába.

Az imádságok rövid elemzésével elsődlegesen azt kívánom bemutatni, hogy a maguk egészében mit közvetíthetnek Jókai Mór hitéről, teológiai látásáról és Istennel ápolt kapcsolatáról.

Az első imádságot a férje hűlő teteme mellett térdelő Baradlayné mondja. Rövid terjedelme miatt a maga egészében idézzük:

⁷² Jókai Mór: *A kőszívű ember fiaiban*. II., 282.

⁷³ Uo. 292.

„Halld meg uram Isten, és úgy bocsásd szíved elé árva lelkét! És úgy légy neki irgalmas a túlvilágon, ahogy én fogadom és esküszöm előtted, hogy mindezen rossznak, amit ő véglehetősen parancsolt, az ellenkezőjét fogom teljesíteni Teelőtted! Úgy segíts meg engem, véghetetlen hatalmasságú Isten!”⁷⁴

Megfigyelhetjük, hogy az ima nem a megszólítással kezdődik, hanem a „halld meg” kéréssel, s csak ezután következik a megszólítás. Az imát alkotó három mondat közül a középső a leghosszabb, amely Baradlayné esküjét tartalmazza. A másik kettő inkább rövidnek mondható, és a bennük megfogalmazott gondolatok az özvegy fogadalmához tartoznak. Ennek következtében az egész imádság lényegében a Baradlayné kebeléből hirtelen kitörő érzést és indulatot közvetíti az olvasó felé: meg kell akadályoznia, hogy a kőszívű ember tervezett életműve valósággá váljon. Ugyanakkor az is érzékelhető, hogy az özvegy Isten előtti felelőssége tudatában állítja férje akaratát gonosznak, és ezzel a felelősséggel, férje iránti szeretetből, annak üdvösségére tekintve kívánja a végrendelet ellenkezőjét foganatosítani. Az utolsó mondatban található formula, amely egyébként esküteleknél használatos, az özvegy elszántságát jelzi, ugyanakkor kiemeli Isten mindenhatóságát, amellyel képes az emberek által tervezett rosszat is jóra fordítani.

A hiányzó „amen” ismét azt erősíti meg, hogy az imádság hirtelen, spontán, nem kidolgozott, vagyis nem rákészülés nyomán született. Jókai itt életizű imádságot adott Baradlayné szájába, s ez is megerősíti, hogy ő is Istenhez forduló, imádkozó ember volt.⁷⁵

A második imádság Lánghy Bertalan szájából hangzik a kőszívű ember korpója felett.⁷⁶ Ennek az imádságnak alapos retorikai elemzését Hansági Ágnes végezte el.⁷⁷ Ő kánontörténeti oldalról közelít a témához, de különös figyelmet fordít a szöveg első megjelenésének kontextusára is.

Ez az imádság is kötetlen, akárcsak a Baradlayné által mondott, de a temetési liturgia keretében hangzik el, s ezért jobban idomul a formai keretekhez, mint a Baradlayné imája. Megszólítással kezdődik, ezt követi a meghallgatási kérés. Nyomában egy hosszú „leíró” rész következik, amelyet kérdések szagatnak meg. Első felében általánosságban a földi pompa és az ehhez ragaszkodó emberi gyarlóság jelenik meg, mint a jó cselekedetek értékellentéte, de ugyanakkor kimondja, hogy Isten felette áll mindezeknek. A leíró rész második fele az elhunyt kőszívűségét bizonyítja kérdés-felelet formájában. Az imádság befejező része bűnbocsánat-kérés, Isten irgalmáért mondott könyörgés az el-

⁷⁴ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. II.*, 15–16.

⁷⁵ Ld. Nagy Miklós: *i. m.* 1304., amely idézi Feszty Árpádné visszaemlékezését: „Megható volt esti imája. [...] Összetett kezekkel a kis gyermek és a nagy zseni teljes bizalmával imádkozott Istenéhez. Minden örömeben, bajában hozzá fordult; [...]. Mennyire hitt a lélek halhatatlanságában!”

⁷⁶ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. I.*, 22–24.

⁷⁷ Hansági Ágnes: A megtartó felejtés. A kőszívű ember fiai temetési imájának olvasatai. In: *Alföld* 64. (2013/6), 81–102.

hunyt számára. Hansági Ágnes kiemeli, hogy *A második belvét hitvallás* tanítása szerint felesleges a holtakért mondott imádság,⁷⁸ majd ebből kiindulva kijelenti, hogy az „imádság” címzettje voltaképpen nem is Isten, hanem „az élők, a három fiú, az utódok”, akiket Lánghy Bertalan beszéde „konkrét cselekvésre szólít fel”.⁷⁹ A gondolatmenet logikusan vezet a megnevezett eredményre, és ilyenformán éppen nem zárható ki a regényíró ezen szándéka sem. Ennek ellenére fontosnak tartom megjegyezni, hogy Jókai nem úgy mutatja be „az öreg kuruc” Lánghy Bertalan, mint aki félné kimondani az igazságot, ezért inkább elfedi azt. Ellenkezőleg: őt az író Mészáros Lőrínchez, a Dózsa-lázadás egyik vezéralakjához hasonlítja.⁸⁰ Figyelembe kell vennünk tehát azt a lehetőséget is, hogy Hansági Ágnes olvasata mellett más olvasat is lehetséges, amelyben talán nem a holtakért mondott imádság hitvallási és dogmatikai helyeslése vagy tagadása a fő kérdés,⁸¹ hanem például az emberi értékek és isteni értékek elmentésének a felismerése, s ebből következően az Isten akaratának a követése az élők részéről, nemcsak a három Baradlay-fiú, hanem a temetésen résztvevő minden ember és ugyanakkor a mindenkori olvasó által.⁸²

Ennek az imádságnak – a vallási jellegén túl – jócskán van politikai töltete is, s így ez lesz az indok „az öreg kuruc” meghurcolására.

A harmadik imádság a *Perbelia* című fejezetben van, s ezt szintén Lánghy Bertalan mondja a korona, hálószer és melléknapp megjelenésekor.⁸³ Jókai kiemeli, hogy a babonások a végveszedelem jelének tekintették a ritkán előforduló égi jelenséget, az öreg lelkipásztor viszont merészen a győzelem jelének kívánta bemutatni azt. Erre szolgált imádsága.

Lánghy Bertalan második imádsága is váratlan, de mert lelkipásztor mondja, sokkal jobban megszerkesztett, mint a Baradlaynéé. Figyelemre méltó, hogy az imádság elején megfogalmazott kérdések nem akarják befolyásolni Istent, in-

⁷⁸ Hansági Ágnes: *i. m.* 98–99.

⁷⁹ Uo. 99.

⁸⁰ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. I.*, 21.

⁸¹ Figyelembe véve, hogy időnként minden vallás és felekezet produkál valami elhajlást a doktrínáktól, a korszak (részben a regény cselekményének, részben a regény keletkezésének kora) temetési imáit részletesen elemző kutatás tudná kimutatni, hogy protestáns részről mennyire volt akkoriban esetleg általános gyakorlat a hallottakért mondott könyörgés. Ezenkívül az a lehetőség is fennállhat, hogy Jókai a hitvallási tanítással való szembenállás teljes tudatában adja a lelkipásztor szájába az imádságot, talán azért, mert ezt találja alkalmas eszköznek az üzenet közvetítésére.

⁸² Véleményem szerint általában a szépirodalmi művekben is, de különösen Jókainál – minden egyéb művészi megnyilvánuláshoz hasonlóan – nemcsak a szórakoztatást, hanem az üzenetközvetítést is szerzői célként határozhatjuk meg. A művész, legyen az író, költő, zenész, képzőművész vagy bármi más, az általa fontosnak tartott gondolatot akarja továbbadni. A mű talán kortárs olvasói, szemlélői számára részben más jelentést hordoz, más üzenetet közvetít, mint a későbbi korok embere számára, ugyanakkor minden műben fellelhető egy „időfeletti” üzenet is.

⁸³ Jókai Mór: *A kőszívű ember fiai. II.*, 206–207.

kább az ő akaratát megismerni kívánó ember kérdéseinek tekinthetjük őket. A továbbiakban megjelenik az emberi óhaj is, a diadal vágya az ellenség felett, azonban ehhez is kapcsolódik a vereség lehetőségének tudata, s a hozzáfűzött kérések. Az imádság végére Lánghy Bertalan halála tesz pontot. Lényegében tehát szép példáját látjuk annak, hogy az Isten felé forduló embernek nemcsak a saját vágyát kell szem előtt tartania és Isten elé tárnia, hanem az adott körülmények között számolnia kell minden lehetőséggel, és Istenre kell bíznia a jövőt. Bár ez az imádság más jellegű, mégis Jézusnak a Gecsemáné-kertben mondott imádságával tudjuk összehasonlítani, párhuzamba állítani: *Atyám! ha lehetséges, míveljék el tőlem e pohár; mindazáltal ne úgy legyen a mint én akarom, hanem a mint te. [...] Atyám! ha el nem múlhatik tőlem e pohár, hogy ki ne igyam, legyen meg a te akaratod.* (Mt 26,39.42)

Zárszó

A számos vallási idézetet és különféle utalásokat tartalmazó regény vizsgálata során témakörök szerint megkerestük és rendszereztük a vallási szövegeket. Nyilvánvalóvá vált, hogy Jókai sok alkalommal felhasználta a Szentírás szövegét: néhol idézetként, többször parafrázisként, leggyakrabban pedig metaforaként vagy hasonlatként. Egy alkalommal talán véletlenül idéz részben egyet a genfi zsoltárok közül is. Nem használt viszont hitvallási szövegeket, amelyek más regényeiben többször megjelennek. Három helyen találkoztunk kötetlen szövegű imádságokkal, amelyek az író személyes hitéleti gyakorlatából fakadnak.

Megállapíthattuk, hogy a felhasznált szövegek kiszélesítik az író eszköztárát, hogy gondolatait, üzenetét érzékletesen és mindenképpen megfelelő módon tárja az olvasó elé. Több alkalommal találkozhattunk olyan kifejezésekkel, szófordulatokkal és megfogalmazásokkal, amelyek első olvasásra talán istenellenesnek, vagy éppen káromlóknak tűnhetnek. Ám a behatóbb vizsgálat nyomán kiderült, hogy ez távol áll Jókaitól, és ezeket is csupán művészi eszközként használta.

Természetesen a dolgozatban bemutatott vonatkozásokon túl is találhatunk egyéb, ugyancsak a vallással kapcsolatos utalásokat. Egyfelől a 19. századra jellemző deákos műveltségnek megfelelően jellegzetes a görög-római mitológia alakjainak említése. Másfelől Istent mint bölcs teremtet, gondviselőt és imádságot meghallgató Atyát láttatja a regényben, amint ez a hitét gyakorló keresztyén írótól el is várható. A teológiai vonatkozások mellett bőségesen találunk különféle vallási néprajzi utalásokat, amelyekből megismerhetjük a korabeli temetés, eljegyzés és esküvő lefolyását, de bepillantást nyerünk a nép vallási eszmerendszerébe és vallásgyakorlásába is. Szokásaik alapján megismerhetjük a korabeli egyházi személyeket, valamint a laikusok felőlük alkotott véleményét. Kirajzolódik előttünk az egyház és a világi hatalom összefonódása, a politikai színtér

embereinek befolyása az egyház életére, ugyanakkor az egyházak aktív szerepvállalása is az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban. Végül a vallás és a természettudomány „kölcsonhatását” is láthatjuk a regényben, ahogyan Isten a megfelelő pillanatban teljesíti a benne bízó és őt szolgáló ember kérését, mégpedig úgy, hogy nem oldja fel az általa felállított természeti törvényeket.

Jókai műveinek vallástudományi és teológiai vizsgálata nem záródhat itt le, gazdagságukat nem hagyhatjuk kiaknázatlanul, hanem törekednünk kell annak minél teljesebb megismerésére és megismertetésére.

Dolgozatomat Montesquieu egyik gondolatával zárom:

„Ha egy témát választunk, nem feltétlenül szükséges, hogy azt kimerítsük, sokszor elég, ha felhívjuk rá a figyelmet.”

Felhasznált irodalom

- Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1990.
- Biblia. Istennek az Ószövetségben és Újszövetségben adott kijelentése*. Fordította a Magyar Bibliatársulat Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Kálvin Kiadó, Budapest 2003.
- Biblia sau Sfînta Scriptură a Vechiului și Noului Testament*. Trans. by N. Cornilescu. United Bible Societies, 1995.
- Biblia Sacra Vulgate Editionis*. 1861. <http://www.sacredbible.org/vulgate1861/> (2016. jún. 30.)
- Bodnár Lajos: *Jókai Mór „A kőszívű ember fiai” regényének vallástudományi vizsgálata*. PTDK dolgozat. Kézirat. Nagyvárad 2016.
- Die Bibel nach der Übersetzung Martin Luthers mit Apokryphen*. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1999.
- Fábrí Anna: *Jókai-Magyarország*. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben. Skiz, Budapest 1991.
- Felolvasás (Vegyes közlemények rovat). In: *Dunántúli Protestáns Lap*, XXII. (1911/1), 7.
- Felolvasás rólunk. (Egyház rovat). In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, LIV. (1911/2), 26.
- Gesenius, Wilhelm: *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*. Springer-Verlag, Berlin–Göttingen–Heidelberg 1962, 774.
- Hansági Ágnes: A kánon egyszólamúsítása. A Jókai-precedens és a magyar romantika kánonja az ezredfordulón. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* CVII. (2003/2–3), (277–296) 293–295.
- Hansági Ágnes: A megtartó felejtés. A kőszívű ember fiai temetési imájának olvasatai. In: *Alföld* 64. (2013/6), 81–102.
- Imre László: Fábrí Anna: Jókai-Magyarország. In: *Irodalomtörténet*, 23/73. (1992/4), 974–979.
- Jablonkay Gábor: Jókai és a katolicizmus. I–II. In: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XI. (1924), 135–145. és 205–209.
- Jablonkay Gábor: Jókai humora és szellemessége katolikus szempontból. In: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XI. (1924), 264–272.

- Jablonkay Gábor: Jókai tendenciája. In: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XI. (1924), 392–404.
- Jablonkay Gábor: Jókai világnézete, katolikus szempontból. In: *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XI. (1924), 329–340.
- Jókai Mór: *A kéoszívű ember fia. I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1964.
- Karasszon Dezső: Ezékiel könyvének magyarázata. In: *Jubileumi Kommentár: A Szentírás magyarázata II. kötet.* Kálvin Kiadó, Budapest 1995, 794–839.
- Kapossy Lucián: Jókai Mór. In: *Dunántúli Protestáns Lap* V. (1894/1), 1–6.
- Kolmanová, Simona: Jókai humora és az egyházak. In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a keresztyénség. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. – La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV Congresso Intemazionale di Studi Ungheresi Roma-Napoli 9–14 settembre 1996. III.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., Budapest–Szeged 1998 1339–1346.
- Kovács Géza: Jókai műveinek vallásos méltatása. (Folytatás.) In: *Dunántúli Protestáns Lap*, VI. (1895/25), 388–390.
- Lukáts János: *A magyar irodalom története. E–K.* A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai füzetei, C. sorozat 3–4. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest 1974.
- Magyar református énekeskönyv.* Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, Budapest 1996.
- Nagy Miklós: Róma ellen (Jókai és a katolikus egyház magyar bírálói). In: Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar művelődés és a keresztyénség. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. – La civiltà ungherese e il cristianesimo. Atti del IV Congresso Intemazionale di Studi Ungheresi Roma-Napoli 9–14 settembre 1996. III.* Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., Budapest–Szeged 1998, 1299–1304.
- Nyiri Péter: A mindennapok szentsége és a Jókai-szöveg. In: *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve.* 23. kötet. Sátoraljaújhely 2013, 343–349.
- Ravasz László: *Kis Dogmatika.* Kálvin János Kiadó, Budapest 1996.
- Révész György: A zsidó Jókai regényeiben. In: *Magyar Zsidó Szemle*, LVI. (1939), 145–195.
- Szent Biblia az az Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás.* Ford. Károli Gáspár. Trattner és Károlyi, Pest 1837.
- Szent Biblia az az Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás.* Ford. Károli Gáspár. Budapest 1993.
- Udvardy Gyula: Jókai műveinek vallásos méltatása. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, VI. (1895/24), 372–374.
- Vadász Ede: Jókai és a zsidóság. In: *Magyar Zsidó Szemle* XXII. (1905), 64–65.
- Vajda Béla: Jókai Mór. In: *Magyar Zsidó Szemle*, XXI. (1904/4), 331–354.
- Vass Vince: Jókai kálvinizmusa. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, (1925/4–5), 14–18.
- Vidor Pál: A szabadságharc zsidó hősei a magyar irodalomban. In: *Magyar Zsidó Szemle*, XLVI. (1929), 129–134.
- Vidor Pál: Adalékok Jókai Mór zsidó vonatkozásaihoz. In: *Magyar Zsidó Szemle*, XLVI. (1929), 275–280.
- Zoványi Jenő: Jókai antiklerikalizmusa. In: *Világ*, XV. (1924/52. márc. 2.), 17–19.

Jókai's works have rarely been examined with respect to their religious content. In this study, I propose an analysis from this particular perspective, examining the Scripture quotations and paraphrases, metaphorical expressions and prayers of one of this author's most famous novels, *A kőszívű ember fiai* (*The Heartless Man's Sons*). These references attest, on the one hand, to Jókai's faith and religious practice, and, on the other, to means of expressing the writer's thoughts more intensely and more sensitively. Exploring and analyzing further religious aspects of the novel will be the task of future studies.

Keywords: Mór Jókai, religion, biblical citations, prayers.